

Архимандрит Павел Стефанов
(†2012)

ТЕРТУЛИАН И МОНТАНИЗМЪТ

Abstract: *Archimandrite Pavel Stefanov, Tertullian and the Montanism.*

Montanism is a popular ancient Christian movement. Its most ardent followers were in Phrygia, Asia Minor, but during the first eight centuries it spread all over the Mediterranean world. The first Latin Doctor of the Church, Tertullian, was under serious suspicion for sympathies towards the heresy of Montanism, especially in his later years. Many features in his later works align with the montanist conceptions of free emotional expressions of faith and anticlericalism. However, in the actual sources, there is no convincing evidence that he was a heretic or that there was a schism in Carthage during his life. It is likely that his rigorist community was a very small “church” within the framework of the Catholic Church of Carthage.

Keywords: *Early Christianity, Montanism, Tertullian, Latin Patristics, Late Antiquity, Church History*

Монтанизмът (пепузианството) е масово движение, което е естествена, но в някои отношения пресилена реакция на секуларизирането на Църквата и отслабването на дисциплината сред християните през втората половина на II в. То възниква сред юдеохристиянски общини в дълбоката провинция на Фригия и прави обречен опит да върне колелото на историята към харизматичната и есхатологичната същност на най-ранното християнство. Монтанизмът защитава непрекъснатостта на Божието откровение, което граничи с пълен субективизъм, създава паралелна йерархия, смятана за „по-духовна“ и „по-свята“ от църковната, засилва ригоризма на християнската дисциплина, разтрогва бракове и отказва достъп до Църквата на хиляди вярващи, отпаднали при гоненията. Разклонението на пепузианството в Рим възприема монархианството и отрича троичността на Бога. На късен етап се стига дотам, че край Анкира в Галатия (Мала

Азия) се посвещават църкви на името на фригийския селянин Монтан, който основава движението, и неговите сподвижници – пророчиците Присцила и Максимила. Те се схващат поне като светци. В някои надгробни надписи Монтан се отъждествява буквално със Светия Дух (Параклита) и се почита като едно от лицата на Светата Троица. Това изпадане в идолопоклонство завършва логично със самоизгарянето на последните разколници във Византия в началото на VIII в.

До известна степен е куриозно, но и закономерно, че изследванията за монтанизма често се превръщат в изследвания за Тертулиан. Квинт Септимий Флоренс Тертулиан (ок. 150–225 г.) е първият латински *Doctor Ecclesiae*¹. Сянката на великия мислител от Картаген продължава да тегне над темата за Новото пророчество. Необходимо е да се анализира неговото учение и дело и да се установи кои елементи в тях са типични за монтанизма в Мала Азия и кои са привнесени на северноафриканска почва. Задачата е с повишена трудност, защото Тертулиан използва и променя посланието от Фригия за постигането на собствените си цели и защото в нашите знания за монтанизма от Мала Азия и Северна Африка остават редица бели петна поради оскъдността на изворите. Той представлява интерес дотолкова, доколкото неговият вариант на пепузианството има отношение към малоазийския оригинал.

В Adv. Marc. III. 24, 4; IV. 22, 4; De resur. mort. LXIII.3 той го нарича „Ново пророчество“ (*nova prophetia*). Това наименование е същото, което използват и ортодоксалните писатели на Изток. По всяка вероятност за Тертулиан то означава „пророчество на новия (третия) завет“². Възможно е наименованието да е използвано от самите фригийски пророци, в чието учение „новостта“ е задължителен фактор. Тертулиан не се свени да пише за монтанизма като „обновление“. По времето, когато достига Северна Африка, разколът вече е дълбоко вкоренен на много места и е осъден на събори в Мала Азия. Затова картагенският профетизъм представлява втора фаза в историята на

¹ Вж. Wilhite, D. E. *Tertullian the African: An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*. Berlin und New York, 2007 (Millennium Studies, 14).

² Klawiter, F. C. *The New Prophecy in Early Christianity: The Origin, Nature and Development of Montanism AD 165-220* (PhD thesis), University of Chicago, 1975, 64–65.

неговото развитие. Повечето данни за него в Северна Африка са пречупени през призмата на Тертулиановия светоглед, но за щастие той не е единствен свидетел. Важен извор е *Мъченичеството на св. Пернета*, което заслужава отделно разглеждане. Освен него запазени са позовавания на монтанизма в блажени Августин, Анонимния автор, който е известен като Предестинат и отчасти разчитащ на Августин, и епископ Оптатий Милевски. Но фактът, че Новото пророчество успява да спечели на своя страна мрачната исполинска личност на Тертулиан, му създава такова видно място в раннохристиянската история, каквото то не би имало без него.

Тертулиан е начетен и своеобразен човек. Както по рождение, така и по образование той спада към интелектуалните кръгове в Картаген¹. Семейството, от което произхожда, е езическо. По всяка вероятност е мирянин. Добре запознат с гръцките и латинските източници, Тертулиан се отличава с проникателен ум и владее блестящо ораторското изкуство. Мнозина приемат, че той е адвокат. Но същевременно Тертулиан несъмнено е буреносен и вироглав гений, страстно привързан към собствените си съждения. В нравствено отношение Тертулиан е максималист, който е недоволен от релативизма и разложението на римската провинция, търси по-висок идеал и го намира в християнството.

Тертулиан може да бъде наречен монтанист по инстинкт. В много отношения за него преходът към монтанизма не е неочаквана и радикална стъпка. Той му предоставя ново свидетелство за християнската традиция, която до голяма степен е характерна за Северна Африка. За съжаление, не са запазени много данни за християнството в Картаген преди Тертулиан. Все пак не трябва да се поставя знак за равенство между картагенската и фригийската традиция. Пророчеството от Мала Азия е ново откровение и Тертулиан се привързва към него не само защото то съвпада с неговия стремеж за постигане на святост и ригоризъм.

Тертулиан сигурно е монтанист и не са прави учените, които се съмняват, че в Картаген съществуват последователи на монтанизма. Той категорично противопоставя „ние“ (новите пророци) на „те“ (казионните християни). Но от друга страна не може да се твърди,

¹ Barnes, T. D. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. OxfordUP, 1971, 195.

че Тертулиан познава всички подробности от учението на пепузианството. Едва ли в Картаген се оформя разколническа новопрофетическа община. Светогледът на Тертулиан остава напълно ортодоксален. Г. Л. Брей смята, че той не агитира за монтанизма и не напуска Църквата¹. Първото не е вярно, но второто е. Новото пророчество в Мала Азия има напълно правоверен характер и е прогонено насилва от местните църкви. Ако познанията на Тертулиан за монтанизма произхождат главно от Изток, което не изключва получаването на сведения и от Рим, редовите християни в Картаген биха възприели новото движение. Но ако си представяме малоазийското пророчество като смахната истерия и Монтан като богохулен претендент за ролята на превъплътения Параклит, трудно е да повярваме, че рационален човек като Тертулиан ще му се поддаде и местните християни няма да го изгонят от общината си². Монтанизмът не прави от Тертулиан еретик.

Заслужават разглеждане следните въпроси: а) кога и откъде Новото пророчество прониква в Картаген; б) кои трактати на Тертулиан датират след неговото обръщане към монтанизма; в) какво е отношението на пророчески настроените християни, включително „тертулианистите“, към другите християни в Картаген?

Картаген не е забравен от Бога и хората. Той е главен град на важна провинция на империята³. Когато апостолите приемат Светия Дух на празника Петдесетница, в Йерусалим са дошли на поклонение юдеи от римските провинции на Северна Африка (Деян. 2:10). Дали някои от тях се покръстват и дали пренасят новата си вяра в родните си места остава неизвестно. Произходът на християнските общини в Северна Африка е неясен. Най-вероятно те възникват сред юдейската диаспора в Картаген, която поддържа тесни търговски връзки с морските центрове в Сирия и Египет, местното население и Рим. В еврейското гробище, открито в Хамарта, недалеч от Картаген, са намерени паметници от християнски произход, на които се виждат изображения на котва – символ на кръста, и на гълъб, който олице-

¹ Вж. Bray, G. L. *Holiness and the Will of God: Perspectives on the Theology of Tertullian*. Atlanta (GA), 1979.

² Labriolle, P. de. *La Crise montaniste*. Paris, 1913, 62.

³ Вж. Урс-Миедан, М. *Картаген*. Враца, 2002.

творява душата, изкупена чрез кръщението¹.

В своите „Метаморфози“ Апулей от Мадавър в Нумидия сипе клевети и инсинуации върху ненаименовани местни мъченици. Приема се, че североафриканското християнство се появява за първи път на историческата сцена чак през 180 г., когато пред проконсула Вигелий Сатурнин са изправени за съд сцилийските мъченици. Тези събития са описани от посветените на тях Деяния – първото християнско съчинение на латински език. Описанието на гибелта на християните вероятно е направено въз основа на протоколите от разпитите, извършени от римските чиновници. Мъчениците от Сцила са осъдени на обезглавяване в Картаген при проконсула Вигелий Сатурнин². През 197 г. по време на местните антиримски вълнения също има репресии против християните. Тертулиан в трактата си *До мъчениците* изразяват своята подкрепа за арестуваните съмишленици. През 202 г. в изпълнение на едикта на Септимий Север, който забранява да се приема християнството, са убити шестима вярващи, чиято мъченическа смърт е описана в *Мъченията на св. Перпетуа и Фелицита*. Сред мъчениците има свободни, роби и римляни от знатни семейства. Северна Африка е родина на християнската литература на латински език. Харнак изчислява, че в средата на III в. в този регион има не по-малко от 130–150 епископии³. В Северна Африка творят някои от най-видните християнски апологети като Тертулиан, Минуций Феликс, Арнобий и Лактанций.

В началото на III в. християнството е прието от хора с всякаква възраст и обществено положение в Картаген. Населението на Картаген тогава възлиза на повече от 100 000 души, от които може би само 1 000 са християни. Те не се ползват с особена популярност. Принудени са да търпят целия арсенал на насилието – лъжи, клевети, предателства, спиране и забраняване на молитвените събрания, оскверняване на гробовете, бой с камъни и факли, дори разпространяване на карикатури на християнския Бог.

¹ Донини, А. *У истоков христианства*. Москва, 1989, 64.

² Musurillo, H. *Acts of the Christian Martyrs*. OxfordUP, 1972, 86–89.

³ Вж. Arnould, D. *Histoire du christianisme en Afrique. Les sept premiers siècles*. Paris, 2001; Lepelley, C. *Aspects de l'Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme*. Bari, 2001.

Населението запазва голяма част от религиозното и културното наследство на стария Картаген. Местното юдейство е консервативно и законническо. Християнството тук също не прави изключение, защото се отличава със суровост и претенции за изключителност. Пророчеството има силни традиции в Картаген и се запазва през III в. така силно, както никъде другаде. То съществува успоредно с монтанизма, който на други места предизвиква силна отрицателна реакция¹.

Terminus ante quem за времето, когато монтанизмът прониква в Северна Африка, дава обработеното от монтанистки редактор *Мъченичество на св. Перпетуа*, датирано след 203 г. Според възприетата хронология на живота на Тертулиан той е роден около 160 г., когато приблизително е началото на монтанизма, а приема християнството около 195 г. По това време тримата протагонисти на монтанизма са вече покойници. Тертулиан научава същността на тяхното учение от писмени източници. Той умира известно време след 220 г. Тимъти Барнс смята, че Тертулиан написва трактатите си между 196 и 212 г. и умира като мъченик, когато е прехвърлил 40-те години². За подобно мъченичество няма доказателства.

Общоприето е, че Тертулиан възприема монтанизма най-късно до 207 г. Барнс пак е на друго мнение и твърди, че това става няколко години по-рано. Той има право и явлението, което може да се нарече „протомонтанизъм“, вероятно предшества 207 г. *Мъченичеството на Перпетуа* е творение на монтанистки настроен редактор, създадено известно време след 203 г. Самите мъченици сигурно спадат към монтанистките кръгове.

Приема се, че „Новото пророчество“ достига Северна Африка от Рим. Тертулиан и другите северноафрикански християни са осведомени много добре за ставащото в гръкоезичния Изток и поддържат контакти с него. Още преди да приеме монтанизма Тертулиан разполага със сведения за положението на християните на Изток. Той пише за автора на малоазийския апокриф *Деяния на Павел* и съобщава подробности за положението на християните във Витиния, Азия и Кападокия. Според блажени Йероним той написва последния си

¹ Вж. Robeck, C. M. *Prophecy in Carthage*. Cleveland (OH), 1992.

² Barnes, T. D. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. OxfordUP, 1971, 57-58.

трактат „За екстаза“ срещу малоазийския противник на монтанизма Аполоний. Тертулиан вероятно познава източник, близък до този, използван от св. Епифаний, което също потвърждава неговите контакти с Изтока. Може да се заключи, че северноафриканският монтанизъм има ортодоксално богословие и произхожда от малоазийското „Ново пророчество“. Естествено, това не изключва неговата по-късна контаминация с хетерогенни елементи от други източници.

Въпреки че Тертулиан е плодовит писател, не всички негови трудове са запазени. Неговият трактат в седем книги „За екстаза“, който е посветен на монтанизма, също е изгубен, но над 30 други негови произведения са оцелели. Патролозите са обединени около мнението, че трактатът му за мъчениците (*Ad mart.*), Апологията (*Apol.*), за театралните представления (*De spect.*), срещу ересите (*De haer.*), трактатите „Към народите“ (*Ad nationes*) и „Срещу Ермоген“ (*Adv. Herm.*) произхождат от домонтанисткия му период. В тази категория влизат и неговите писания за различни аспекти на християнския живот: кръщението (*De bap.*), покаянието (*De paen.*), молитвата (*De orat.*) и едно качество, което не достига на Тертулиан – търпението (*De pat.*). Тук спадат и неговите назидателни увещания към жените: „До жена ми“ (I и II *Ad uxor.*) и „За одеждата на жените“ (*De cult. fem.* I и II). За последния трактат се смята, че вероятно е редактиран след Тертулиан. Продължава да се спори дали са домонтанистски трактатите *De idololatria* – относно социалната ангажираност на християните, *De scorpisce*, *De pallio*, *De carne Christi*, който вероятно предшества *Adv. Marc.*, и антиюдейската му филипика *Adv. Jud.*

С обширния труд „Срещу Маркион“ (*Adv. Marc.*) започва монтанистският период на Тертулиан. Ако списъкът на гореизброените трактати е точен, може да се приеме, че следните негови произведения са създадени през този период: „Срещу Валентин“ (*Adv. Val.*), „За душата“ (*De anima*, датиран след 203 г.), „За воинския венец“ (*De cor. mil.*), „За булото на девиците“ (*De virg. vel.*), „За бягството при гонение“ (*De fuga*), „Увещание за целомъдрие“ (*De exhort. cast.*), „За скромността“ (*De pudic.*), „За възкресението на плътта“ (*De res. mort.*), „За поста“ (*De jej.*), „Срещу Праксей“ (*Adv. Prax.*), „До Скапула“ (*Ad Scap.*) и „За еднобрачието“ (*De monog.*). Трудовете на Тертулиан, които споменават фригийските пророци, цитират техни прорицания, разкриват откровения на Параклита (вместо Светия Дух), раз-

граничат „духовните“ и „душевните“ християни, се смятат за част от монтанисткия му период¹.

Няма съмнение, че Тертулиан се присъединява към общината на пепузианите в Картаген, поради което трябва да се разгледат отношенията между тях и останалите християни в града. Ранните десетилетия от присъствието на „Новото пророчество“ в Картаген не вещаят разкол в местната църква. Редица учени са склонни да разкритикуват обвързаността на Тертулиан с монтанизма, но трябва да се има предвид, че пепузианството се осъжда като ерес едва след половин век съществуване и че разколът в Северна Африка вероятно е избегнат, докато Тертулиан е още жив. Той се смята за правоверен християнин, въпреки че иска другите в църквата да станат „по-духовни“, и след кончината си получава признание като учител на Църквата. Св. Киприан Картагенски много уважава Тертулиан, което би било невероятно, ако той беше еретик. На мъченицата Перпетуа, която е сродна по възгледи с Тертулиан е посветен храм. Тези факти са необясними, ако се вярва, че групата на Тертулиан е анатемосана като еретическа или официално се е отделила от църквата².

Освен това самите трудове на Тертулиан доказват неговата продължаваща връзка със сродните му по вяра. В монтанисткия трактат „До Скапула“ той се обръща към проконсула от името на всички християни. Въпреки пепузианските му пристрастия, ортодоксалните християни общуват с него и търсят съвета му. „Брат“ Фабий от De fuga (I.1) не е приел Параклита. Както посочва Пауъл, използването на термина *frater* в De exhort. cast. (XII.6) доказва, че овдовелият немонтанист, когото Тертулиан съветва по повод втори брак, членува в една и съща църква с него (срв. De monog. II.1 f.)³.

В трактата De anima (гл. IX) се повествува, че една жена имала видение за телесната форма на душата, което се приема и от Тертулиан. Този пасаж се тълкува като доказателство за разделението между

¹ Baumeister, Th. „Geschichte und Historiographie des ägyptischen Christentums: Studien und Darstellungen der letzten Jahre“. – In: *Huitième congrès international d'Études coptes (Paris 2004)*, I: *Bilans et perspectives 2000-2004*, ed. by Anne Boud'hors – Denyse Vaillancourt, Paris: De Boccard (Cahiers de la Bibliothèque copte, 15), 2006, 157–172.

² Quacquarelli, A. „La cultura indigena di Tertulliano e i Tertullianisti de Cartagine“. *Vetera Christianorum*, 15, 1978, № 2, 207–221.

³ Powell, D. „Tertullianists and Cataphygians“. *Vigiliae Christianae*, 29, 1975, № 1, 34.

неговите съмишленици – монтанистите, и ортодоксалните християни. Според Лабриой тази визия свидетелства за различни обреди, а употребата на думата *pos* (ние) означава „ние, монтанистите“¹. Това е типичен случай на свърхинтерпретация. Все пак в *Adv. Prax.* I.7 Тертулиан признава, че не всички споделят неговите възгледи за Параклита. Ентусиастите от „Новото пророчество“ не са отцепници, а по-скоро „църква в църквата“. Жената получава видение не вкъщи или на полето, а по време на общо богослужение, в което участват и симпатизантите на катафригийството. Те са свободни да споделят мненията и преживяванията си. Да си припомним, че още св. Игнатий Антиохийски се оплаква в *Eph. V* и *Magn. IV* от групи вярващи, които настояват да се молят без присъствието на епископа. Други негови епархиоти са лицемери, защото на думи уважават епископа, а на дело го пренебрегват и свикват „незаконни“ събрания.

От горните пасажии може да се заключи, че между Тертулиан и правоверното мнозинство в Картаген не лежи пропаст. Вярващите продължават да се допитват до него и да черпят от неговата ерудиция по библейски и богословски въпроси. Може категорично да се заяви, че не е нужно Тертулиан, който е правоверен християнин по убеждения и ентусиазиран ригорист по природа, да изостави едните, за да се присъедини към другите. Новото му „покръстване“ в монтанизма е невероятно, защото следващите църковни писатели щяха да раздухат случая, но то е и ненужно. Тертулиан е ексцентричен, груб и безкомпромисен, но нито самият той, нито неговите съвременници го смятат за „еретик“. Той не успява за спечели ортодоксалните християни за своята кауза и затова се въздържа от радикалната стъпка да се дистанцира от църквата.

Доводи за липсата на схизма в Картаген изнася още Жозеф Моан през 60-те години². Той подчертава, че монтанистите не се интересуват от основаване на конкурентна йерархия и в Северна Африка отдавна съществуват разногласия сред християните главно по повод приемането или отхвърлянето на хората, отпаднали от вярата при гонения. Отсъства недвумислено отлъчване на едните от другите, на Тертулиан и неговата група не се отказва достъп до Евхаристията, а

¹ Labriolle, P. de. *La Crise montaniste*. Paris, 1913, 461–462.

² Moignt, J. *Théologie trinitaire de Tertullien*. Vol. 1. Paris, 1966, 57–58.

епископите ги признават и общуват с тях. Клаудио Микаели също потвърждава, че ако теорията на Тертулиан за транс като висше средство за откровение е близка до монтанизма, неговото разбиране за Св. Троица, покаяната дисциплина и малоазийските оракули пре-работва и променя основните идеи на пепузианството. Той не е негов слеп епигон¹.

От друга, страна в De haer. LXXXVI блажени Августин мимоходом отбелязва наличието на разцепление в северноафриканския монтанизъм, при което Тертулиан обособява своя община. Августин, който умира през 430 г., пише за събития преди повече от два века. Той споменава за секта на „тертулианистите“ и за осъждане от Рим на катафригийството, но тъй като няма пряка информация, неизбежно черпи от блажени Йероним. Не съществува друг източник за подобно фиктивно разцепление на картагенския монтанизъм и названието „тертулианисти“ трябва да се тълкува като синоним за северноафрикански монтанисти.

Може да се заключи, че отклоненията на картагенеца от първоначалното пепузианство са минимални и че той не разполага с достатъчно сведения за по-късните му етапи на Изток и Запад. Несъмнено е, че „духовните“ привърженици на Тертулиан са малцинство сред „душевните“ християни в Картаген, които пък са малцинство сред цялото пълно население на града.

¹ Micaelli, C. “Tertulliano e il montanismo in Africa”. – In: *Africa Cristiana. Storia, religione, letteratura*. Ed. M. Marin e C. Moreschini. Brescia, 2002, 15–49.